

Володимир Панченко

ШЕВЧЕНКО VS ПУШКІН. Поезія на позвах з ідеологією імперськості

О скільки ж вище стоїть тут (у поемі «Кавказ». – авт.) Шевченко від Пушкіна, який у поемі «Кавказский пленник» зовсім похваляє війну проти черкесів зі становища: «Смирись, Кавказ! Идет Ермолов!» (генерал, що побідив черкесів), словами так безмірно далекими від сердечних Шевченкових слів, як далека грабіжницька війна від сумирного братерства.

Іван Франко. «Темне царство»
(1881 р., з додатками 1914 р.)

Хоч як дивно, тема «Шевченко і Пушкін» досі залишається фактично поза сферою наукового дослідження. Її «гострі кути» обійшов навіть Іван Дзюба у своїй фундаментальній монографії «Тарас Шевченко» (2005, 2008), обмежившись, головним чином, міркуваннями про специфіку кавказького дискурсу в поезії російського класика. Дзюба прагне зрозуміти всіх і кожного: Пушкін у нього – амбівалентний; його «державницьке» самопочуття і мислення, вважає дослідник, «ускладнене демократичним політичним і гуманістичним моральним ідеалом, широким діапазоном “всемирной отзывчивости”». Після цих слів Іван Дзюба, що-правда, цитує князя Петра Вяземського, який у листі до одного з друзів назвав епілог до «Кавказского пленника» «славословием резни», – тож вийшло вкрай суперечливо: якщо вже «славословие резни», то що то за «всемирная отзывчивость» така?

У тому ж ключі коментується і повість Пушкіна «Путешествие в Арзрум» (1829): її автор залишається «людиною імперії», проте все ж йому притаманна і «великодушна приязнь до світу»; трапляються часом «об'єктивні характеристики горців і окремі посутні міркування про причини їхньої неприязні до росіян» [1, с. 301–302].

Дослідник тут ще «амбівалентніший» за поета, про якого пише. Відчувається бажання усе збалансувати, в чомусь навіть «виправдати» автора «Кавказского пленника» й «Путешествия в Арзрум», втішитися бодай «сильнодіючим ефектом “умовчання”» Пушкіна: мовляв, у 1830-ті роки він про Кавказ більше не писав, хоч «патріотична публіка» та «офіціоз» і чекали від нього глорифікації мілітарного підкорення Кавказу...

Насправді ж, про «сильнодіючий ефект “умовчання”» говорити не випадає, оскільки «офіціоз» і «патріотичну публіку» сповна задовольняла реакція Олександра Пушкіна на польське листопадове повстання 1830 року.

Але перед тим, як говорити про ту його реакцію, варто згадати, що з осені 1826 р. Пушкін фактично став офіційним поетом Росії. У вересні відбулася його аудієнція у царя Миколи I, який, як відомо, пообіцяв поетові бути його особистим цензором. Піар придворні чиновники влаштували ще той: Пушкіна терміново привезли з Михайлівського, де він відбував своє заслання, до Москви (там тоді перебував цар) – і цей «ліберальний» жест імператора мав «збалансувати» жорстоку розправу з бунтівниками-декабристами. «Посередником» у стосунках царя й поета став шеф жандармів граф Бенкендорф.

Минуло чотири роки, і Пушкін, дізнавшись, що в Польщі почалося повстання, написав доньці Кутузова Єлені Хітрово: *«Известие о польском восстании меня совершенно потрясло. Итак, наши исконные враги будут окончательно истреблены. <...> Мы можем только жалеть поляков. Мы слишком сильны для того, чтобы ненавидеть их, начинающаяся война будет войной до истребления – или по крайней мере должна быть таковой»* [2, с. 355–356].

А 1 червня 1831 р. у листі до Вяземського Пушкін висловився ще рішучіше: *«Но всё-таки их (поляків. – В. П.) надобно задушить, и наша медленность мучительна»* [3, с. 31].

Тоді ж таки, в 1831-му, Александр Пушкін у патріотичному «контрпропагандистському» пориві звернувся до шефа жандармів Бенкендорфа з пропозицією щодо заснування політичного журналу: *«Ныне, когда справедливое негодование и старая народная вражда, долго растравляемая завистью, соединила всех нас против польских мятежников, озлобленная Европа нападает покамест на Россию не оружием, но ежедневной бешеной клеветой. <... > Пускай позволят нам, русским писателям, отражать бесстыдные и невежественные нападки иностранных газет...»* [4, с. 183]

Тож коли російське військо потопило Варшаву в крові, Пушкін триумфував. Разом із Василем Жуковським вони навіть книжечку видали – «На взятие Варшавы» (1831). На думку польських дослідників Я. Савицької та М. Топоровського, обидва вірші Пушкіна, вміщені в ній («Клеветникам России» та «Бородинская годовщина»), були написані на замовлення імператора, який «намагався зробити поета ідеологом догм своєї епохи – православ'я, самодержавства і великоросійського націоналізму».

До такої – пропагандистської у своїй суті – ролі Пушкін був готовий, про що свідчить виразний **колоніалістський** дискурс його поезії – від поеми «Кавказский пленник» (1821) до віршів 1831 року «Клеветникам России» та «Бородинская годовщина».

Складниками цього дискурсу є:

1. Глорифікація сили російської зброї і тих, хто уособлює мілітарну потугу імперії. Високий – одичний – стиль «Кавказского пленника» (зокрема його епілогу), покликаний максимально форсувати пафос завойовництва:

*И воспою тот славный час,
Когда, почув бой кровавый,
На негодующий Кавказ
Подъялся наш орел двуглавый.*

Під пером Пушкіна «бич Кавказа» Котляревський, генерали Ціціанов і Єрмолов постають як непереможні богатирі, напівбоги, перед верховною волею яких безсилі навіть гори:

*Поникни снежною главою,
Смирись, Кавказ: идет Ермолов!*

Мета цієї грізної ермоловської «ходи» для автора самоочевидна: цивілізаційне освоєння краю, де живуть войовничі «племена»; розширення російського простору коштом дикого «Востока». Для поета «хода» Ермолова – це демонстрація власної вищості стосовно «інородців», особливого права підкорювати інших, хай то будуть «Кавказа гордые сыны» з їхньою любов'ю до «дикої вольности», чи хтось іще. В авторській свідомості немає місця для сприйняття права Іншого на власну свободу, натомість домінує готовність силою «русского меча» нав'язувати горцям свої порядки, «великодушно» закликаючи їх до покори й смирення.

2. Антизахідна, антисввропейська риторика. Нею переповнені вірші «Клеветникам России» та «Бородинская годовщина», написані влітку 1831 р., коли вирішувалася доля Польщі. Європа підтримала повсталих поляків з їхнім гаслом «За вашу і нашу свободу». Вустами ж Пушкіна промовляла імперія, яка вважала «Царство Польське» своєю територією, а конфлікт, що виник, – «домашнім, старим спором» «словян между собою». Особливий же притиск зроблено на перемозі 1812 року над Наполеоном, коли, вважає поет, саме Росія виступила в ролі рятівника Європи від «кумира», «тяготеющего над царствами». Нагадуючи про ту вікторію 20-річної давності своїм незримим опонентам (зокрема – депутатам французького парламенту, які осуджували криваву розправу російського війська над повстанцями), Пушкін завершував свою інвективу вельми агресивно:

Так высылайте ж к нам, витии,
Своих озлобленных сынов:
Есть место им в полях России,
Среди нечуждых им гробов.

Винятково агресивний тон – це також елемент пушкінового колоніалістського дискурсу.

3. Постійне апелювання до ратної російської історії, її переможних сторінок. Історична мілітарна ретроспектива особливо скрупульозна й величава у вірші «Бородинская годовщина», написаному з подвійної нагоди – взяття Варшави та річниці битви під Бородіним. Про Росію тут ідеться як про тисячолітню **Русь**; Європу ж згадано як вічну зазіхальницю на російські землі, яка щоразу отримувала відсіч. Поет мовби оглядає шахівницю європейської геополітики, ніскільки не сумніваючись, що Росія є головним гравцем, якого мають остерігатися (боятися!) всі інші країни. Потривожено «тінь» Суворова; глорифікується Іван Паскевич, який щойно підкорив Варшаву... Атмосферу вірша визначає тріумф державної сили (*«Победа! Сердцу сладкий час! / Россия! Встань и возвышайся! / Греми, восторгов сладкий глас!..»*); логіка історичних алюзій покликана навіювати впевненість, що так було і так буде завжди...

4. Використання слов'янофільських ідеологем, зокрема – образу «русского моря», в якому мають злитися «слов'янские ручьи». Та й різке опонування Європі також мало свою традицію, – варто згадати хоч би діяльність гуртка московських «любомудрів» 1820-х років (зокрема – одного з найбільш активних його членів князя Владіміра Одоевського)...

Виразно антипольська поетична «диалогія» Александра Пушкіна, просякнута колоніалістським духом, викликала гостру реакцію частини близького оточення поета; князь Вяземський, наприклад, саркастично назвав вірш «Клеветникам России» *«шинельной одой»*. Різко відреагував на «диалогію» і Адам Міцкевич, відповівши на неї третьою частиною поеми «Дзяди» – вбивчою сатирою на імперський Петербург. А «Дзяди», своєю чергою, не пройшли повз увагу автора поеми «Сон» Тараса Шевченка...

Це дуже цікавий «трикутник»: Пушкін – Міцкевич – Шевченко, проте зараз мова лише про опозицію двох дискурсів – імперського (у Пушкіна) й антиімперського (у Шевченка).

Пишучи поему «Кавказ» (1845), Шевченко *об'єктивно* вступав у полеміку з Пушкіним. Його пункт бачення, «ключ розуміння» подій на Кавказі – цілком особливий.

По-перше, кавказька «кампанія» у Шевченка постає у контексті вселюдськості і всечасовості. Недарма ж на самому початку, в «інтродукції» твору, згадано міфічного Прометея, – у поемі він виростає в символ невмирущості волі, вічної боротьби правди й кривди. Все тут сповнене контрастів: нескорений Прометей – і хижий орел, що довбе йому ребра; серце, яке неможливо розбити, «живуща кров», «душа жива», «слово живе» – і захланність *неситих* світу сього, ладних захопити все, що бачать очі, зазіхнувши навіть на дно моря, аби виорати і його (слово «*неситий*» надзвичайно важливе в моральному катехізисі поета; воно нерідко зустрічається і в інших його поезіях, щоразу з максимальною експресією маркуючи войовничі сили зла на «планеті людей»). Власне, й сам пейзаж у Шевченка не суто кавказький: «*За горами гори, хмарою повиті, / Засіяні горем, кровію політі*», – це не обов'язково Кавказ; це планетарний безмір буття.

По-друге, суттєвим складником антиімперського дискурсу Тараса Шевченка є те, що інколи називають «богоборством». Хоча краще, вслід за Юрієм Барабашем, говорити про «трудний діалог мистця з Богом» [1, с. 190]. Він і справді *трудний*, оскільки «картина світу», побачена зором поета, нагадує пекло, де «*Кати знущуються над нами, / А правда наша п'яна спить*». І кому іще залишається адресувати свої важкі запитання, муки, сумніви, докори, навіть гнів, як не Богу?!

Шевченкові докори є радше криком відчаю: «*Коли одпочити / Пляжеш, Боже, утомлений? / І нам даси жити!*». Прикрі слова поета зринають із нуртування тяжких думок про несправедний світопорядок та про безмежне лицемірство «неситих» з їхніми лукавими поклонами перед образом Сина Божого (серед цих «неситих» у Шевченковій поемі є й «святі отці» – вони теж прислугуюють імперії!).

За кого ж Ти розіп'явся,
Христе, Сине Божий?
За нас, добрих, чи за слово
Істини... чи, може,
Щоб ми з Тебе насміялись?
Воно ж так і сталося.
Храми, каплиці і ікони,

І ставники, і мирри дим,
І перед образом Твоїм
Неутомленіє поклони.
За кражу, за войну, за кров,
Щоб братню кров пролити, просять
І потім в дар Тобі приносять
З пожару вкрадений покров!!

Проте болісне, схоже на потужний емоційний вибух, сум'яття, усе ж не поглинає поєстової віри; в його «душі живій» залишається місце для дивовижного у своїй складності молитовного *благання-заклинання-викликання-навіювання*:

Ми віруєм Твоїй силі
І духу живому.
Встане правда! Встане воля!
І Тобі одному
Помоляться всі язики
Вовіки і віки.
А поки що течуть ріки,
Кроваві ріки.

Шевченко апелює до Бога як до союзника і благословителя праведної боротьби горців за волю: «*Борітеся – поборете, / Вам Бог помагає*», – і ці його словонавіювання особливо вражають, адже помагати чеченцям, узагалі-то, мав би не Бог, а Аллах! Проте в тім то й річ, що Шевченків Бог – «надконфесійний» і «надрелігійний»; у поета це – універсальне, вселюдське втілення вищої справедливої сили.

По-третє, поема «Кавказ» – це вбивча сатира на пихате «визволительство» й «окультурування» начебто диких племен (абсолютна альтернатива величавій ермоловській «ході» у Пушкіна!). Поет, не стримуючи сарказму, пародіює лукаву й цинічну імперську риторичку: солодкі «припрошування» колонізаторів до своїх цивілізаційних «надбань» (ота сама славнозвісна російська «всемирная отзывчивость»!) насправді є банальним державним піратством:

До нас в науку! Ми навчим,
Почому хліб і сіль почім!
Ми християне; храми, школи,
Усе добро, сам Бог у нас!
Нам тільки сакля очі коле:
Чого вона стоїть у вас,
Не нами дана; чом ми вам
Чурек же ваш та вам не кинем,
Як тій собаці! Чом ви нам
Платить за сонце не повинні!
.....
Якби ви з нами подружили,
Багато б дечому навчилися!

Чим тільки не спокушають самозакохані й жадібні до наживи завоювники тих, кого вони прагнуть підкорити й поглинути: і перспективою швидкого «просвєщення», і сьайвом «святого хреста» та «нашого християнства» (*«Ви ще темні, / Сьвятим хрестом не просвіщенні, / У нас навчіться!»*), і навіть невичерпними можливостями бісівського російського «безпределу» – корупції та беззаконня (*«В нас дери, / Дери та дай, / і просто в Раї, / Хоч і рідню всю забері!»*)... Проте варто лишень відхилити машкару «просвітительства» – і перед очима постане велетенська тюрма, країна, де панують деспотизм і рабство.

По-четверте, у Шевченковій поемі йдеться і про **криваву ціну** завоювництва: маніакальний потяг імперії до розбухання власних просторів коштом чужих земель потребує кровопролиття, але що їй, імперії, людське життя, коли йдеться про власну державну велич?!

Застукали сердешну волю,
Та й цькуємо. Лягло костями
Людей муштрованих чимало.
А сльоз, а крові? Напоїть
Всіх імператорів би стало
З дітьми і внуками, втопить
В сльозах удов'їх...

Пушкін, глорифікуючи «русский меч», якому все «подвластно», якось не зауважував, що «меч» – штука кривава, що плата за війну в ім'я розбухання державних просторів – тисячі життів, причому з обох боків. Поема ж «Кавказ» Тараса Шевченка – це плач над убієнними; вона й зродилася з почуття болю, жалю за загибим другом – Яковом де Бальменом із полтавської Линовиці, з яким вони у 1843–1844 роках були в спільному колі друзів. Яків загинув на Кавказі у 33-річному віці, і поетова скруха посилювалася усвідомленням того, що його смерть – марна: *«Мій Якове добрий! Не за Україну, / А за її ката довелось пролить / Кров добру, не чорну. Довелось запить / З московської чаші московську отруту!»*

Засліпленість сяйвом державної величі заважала Пушкіну вболівати за Іншого, відбирала здатність зрозуміти і прийняти його природне прагнення бути вільним. Натомість Шевченко – на боці цього Іншого, він цілковито солідаризується з ним. Російський поет славить Ціціанова, Котляревського, Єрмолова, Суворова, Паскевича, – натомість український мовби відповідає йому (зовсім не в унісон!):

Слава! Слава!
Хортам, і гончим, і псарям,
І нашим батюшкам-царям
Слава.

У нього, Шевченка, інші герої:

І вам слава, сині гори,
Кригою окуті.
І вам, лицарі великі,
Богом не забуті.

Вони з Пушкіним – по різні боки. Один – із колонізаторами, другий – із тими, кого хочуть колонізувати.

* * *

А тепер закономірно виникає запитання: може, поема Шевченка «Кавказ» – це **пряма** полеміка з Пушкіним? Якихось безпосередніх свідчень із цього приводу немає, проте сам текст поеми дає певні підстави допускати, що відповідь на поставлене запитання може бути ствердною. Деякі місця в Шевченковому «Кавказі» читаються як ремінісценції з Пушкіна. Ось два характерні фрагменти для порівняння.

О. Пушкін, «Клеветникам России»:

Иль мало нас? Или от Перми до Тавриды,
От финских хладных скал до пламенной Колхиды,
От потрясенного Кремля
До стен недвижного Китая,
Стальной щетиною сверкая,
Не встанет русская земля?..

Т. Шевченко, «Кавказ»:

У нас же й світа, як на те –
Одна Сибір неісходима,
А тюрм! А люду!.. Що й лічить!
Од молдованина до фіна
На всіх языках все мовчить,
Бо благоденствує!

Чи випадковим є те, що і в одному, і в другому фрагменті розгортається *панорама Російської імперії* – у Пушкіна величава, в Шевченка – змальована у саркастичному ключі?

Чи випадково, що в обох фрагментах звучить монолог від імені «ми» (ми – Росія)? Тільки перше, пушкінське, «ми» – погордливе, друге, у «Кавказі» Шевченка, мимоволі саморозвінчується?

Чи випадково Шевченко обрав той самісінький ритм, що й Пушкін?

Може, маємо справу з прозорою алюзією, прихованим цитуванням першоджерела?

Як прихована цитата виглядає також згадка в поемі «Кавказ» про *французів*:

У нас! Чого то ми не вмієм?
І зорі лічим, гречку сієм,
Французів лаєм...

Якщо зважити, що «клеветники России» у Пушкіна – французькі депутати (не тільки вони, але вони – передусім), то хіба не напрашується думка, що автор «Кавказу», іронізуючи над тими, хто лає французів, не обходив увагою і пушкінську інвективу?

У кожному разі, Шевченків «діалог» із Пушкіним був дуже непростим. Полемізуючи з автором «Кавказского пленника» й антипольської «дилогії» «Клеветникам России» та «Бородинская годовщина», Тарас Шевченко бунтував проти кривавої імперської зверхності Росії. Емоції, що пронизують його поему «Кавказ», – біль, гнів, сарказм. Зливаючись в одну вибухову цілість, вони спалюють покров, що камуфлював «таємні» імперські комплекси, оголюють не лише ідеологічну «механіку» страшної державної машини поневолення народів, а й психологічне єство тих, хто цю машину запуслав, сам стаючи її гвинтиком.

.....

1. Дзюба І. М. Тарас Шевченко : життя і творчість / І. М. Дзюба. — 2-ге вид., доопрац. — К. : ВД «Києво-Могилянська академія», 2008. — 718 с.
2. Пушкин А. С. — Хитрово Е. М., 9 декабря 1830 г. // Пушкин А. Собр. соч. в 10 т. — Т. 9. — М., 1977. — С. 355-356.
3. Пушкин А. С. — Вяземскому П. А., 1 июня 1831 г. // Пушкин А. Собр. соч. в 10 т. — Т. 10. — М., 1978. — С. 31.
4. Пушкин А. С. — Бенкендорфу А. Х., около 21 июля 1831 г. // Акад. изд. собр. соч. Пушкина. — Т. 14. — С. 183.
5. Барабаш Ю. Просторинь Шевченкового слова. Текст – контекст, семантика – структура / Ю. Барабаш. — К. : Темпора, 2011. — 510 с.